

UNGVÁRY KRISZTIÁN

HÁBORÚ – ÉLELMÉZÉS – NÉPIRTÁS A HOLOKAUSZTKUTATÁS LEGÚJABB EREDMÉNYEI NÉMETORSZÁGBAN

GÖTZ ALY–SUSANNE HEIM: *Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die Pläne für eine neue europäische Ordnung*. Hamburg, 1991, Hoffmann und Campe; GÖTZ ALY: „Endlösung”. *Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*. Frankfurt, 1995, S. Fischer.

CHRISTIAN GERLACH: *Krieg, Ernährung, Völkermord. Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitik im zweiten Weltkrieg*. Hamburg, 1998, Hamburger Edition; uő: *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weissrussland. 1941 bis 1944*. Hamburg, 1999, Hamburger Edition.

GÖTZ ALY–CHRISTIAN GERLACH: *Das letzte Kapitel. Der Mord an den ungarischen Juden*. Stuttgart–München, 2002, Deutsche Verlags-Anstalt.

A Szovjetunió összeomlása óta a zsidóüldözéssel kapcsolatban már-már áttekinthetetlen számú publikáció jelent meg. A holokausztkutatás Nyugat-Európában és az USA-ban a legnépszerűbb és egyúttal legjobban támogatott területek közé tartozik. A tengernyi publikációból azonban kiemelkedik két szerző, akik téziseikkel évtizedek óta fennálló dogmákat döntöttek meg, és új utakat nyitottak a téma kutatásában.

Götz Aly és Christian Gerlach publikációi elsősorban a német döntési mechanizmusok rekonstrukciójával foglalkoznak. Mindkettőn cáfolják a szakirodalomban korábban elterjedt tézist, amely szerint a náci rezsim politikáját döntően ideológiai szempontok határozták volna meg. Ideológia és pragmatizmus a szerzők szerint egymástól elválaszthatatlan. Együttes hatásuk kellett a népiirtás elkövetéséhez. Csak így magyarázható meg a genocídium folyamatának időnkénti felgyorsítása, fékezése vagy akár ideiglenes felfüggesztése.

Korábban a történészek ezzel kapcsolatos nézeteik alapján két csoportot alkottak. A funkcionalista iskola szerint a döntéseket mindig a pragmatikus szempontok határozták meg, az intencionalisták szerint viszont az ideológiai faktor fontosabb volt minden gyakorlati megfontolásnál, és adott esetben az ideológia a praktikum rovására is érvényesült.¹ Egyes konjunktúratörténészek – mint például Daniel Goldhagen² – odáig mentek, hogy az ideológia primátusa mellett a németiség fő nemzeti tulajdonságává tették az irracionális antiszemitizmust, és ezzel kívánták magyarázni a történeteket.

1 A két iskola vitájának magyar nyelvű összefoglalására Thomka Béla *A Holocaust genezise*. (Valóság, 1992. 10. sz. 40–48. o.) című cikkét ajánlhatjuk.

2 Daniel Goldhagen: *Hitler's willing Executioners*. New York, 1996, Alfred A. Knopf.

Goldhagen művét az USA-ban és Németországban is megsemmisítő kritika fogadta.³ Ennek ellenére a könyv hallatlan népszerűsége tett szert, és több nyelven, tucatnyi kiadásban jelent meg.

Számos, elsősorban francia és amerikai történész is hajlamos arra, hogy a náci ideológiát tegye meg döntő, sőt majdnem kizárólagos faktornak. Mások – mint például Heller Ágnes⁴ – a holokausztot történelmen kívüli, irracionális eseménynek tartják. Ezekből a nézetekből származnak azok a vélemények, amelyek szerint a zsidó népirtás valójában a német hadicéloknak is ártott. A kieső munkaerőt „fel lehetett volna használni”, a haláltáborokba induló szerelvények pedig „hiányoztak” a Wehrmacht stratégiai hadműveleteinek végrehajtásánál.

A holokauszt irracionálisítása azzal a hátrányos következménnyel jár, hogy nem szerzünk ismeretet arról, hogy milyen aljas szándékok indították, és milyen tervek előzték meg a világtörténelem egyik legszörnyűbb és európai szempontból alapvető népirtását. Ha a holokauszt racionális értelmezésétől eleve elzárkózunk, akkor semmit sem fogunk megtudni arról, milyen okok miatt vált tettestársá oly sok művelt és értelmes hivatalnok, tudós, katona és politikus. És arra sem leszünk képesek, hogy helyesen mérlegeljük a végrehajtásban részt vevők egyéni felelősségét.

Götz Aly első munkáiban azt az összefüggést tárta fel, ami a Szovjetunióban élő németek hazatelepítése, az eutanáziagyilkosságok és a zsidók deportálása között állt fenn. A három feladatot ugyanaz a hivatal és részben ugyanazok a személyek bonyolították le. A németek hazatelepítése a Molotov–Ribbentrop-paktum része volt, és mintegy félmillió embert érintett. Számukra semmi sem volt előkészítve, elhelyezésüket ezért csak a zsidóság kárára lehetett megoldani. Az eutanáziaakció először a háborús veszélyre hivatkozva indult meg, és „eredményeként” – a gyógyíthatatlan betegek meggyilkolásával – kórházak „szabadultak fel”, amelyekbe mind a Wehrmacht sebesültjeit, mind a hazatelepítetteket el lehetett helyezni. Az eutanáziaakciót megalapozó gyilkos szociáldarwinista ideológia már régóta létezett, és a náci párt dogmái közé tartozott. A gyermekek már az iskolai számtanpéldákban találkoztak ezzel: ha egy szellemi fogyatékos az adófizetőknek naponta például 3,2 márkába kerül, akkor 123 549 szellemi fogyatékos éves ellátásának költségei nyíre terhelik meg az államkasszát? A gyilkos szemlélet kibontásához és radikalizálásához azonban a háború kitörése is kellett.

Hasonló meggondolások vezettek a zsidók deportálásához és a szovjet hadifoglyok meggyilkolásához is. Ma már tudjuk, hogy 1941 nyarán még nem létezett olyan döntés, amely a zsidóság kollektív megsemmisítését irányozta volna elő. Ezzel szemben már elhatározták, hogy a „túlnépesedett”⁵ keleti területek (azaz Lengyelország és a Szovjetunió) „népességfeleslegét”, kb. 20-30 millió főt, néhány éven belül el kell tüntetni. Az első csoport, mintegy hárommillió szovjet hadifogoly megsemmisítése nem okozott komoly infrastrukturális gondokat. Munkaerejük a háború első szakaszában nélkülözhetőnek tűnt, és szemben a zsidósággal

3 Goldhagen hamisításait leplezte le Norman Finkelstein–Ruth Bettina Birn: *Eine Nation auf dem Prüfstand. Die Goldhagen-These und die historische Wahrheit*. Düsseldorf, 1998. – Magyar nyelven Karsai László kritikáját tartjuk a legfigyelemreméltóbbnak: *Történészek, gyilkosok, áldozatok. Beszélő*, 1997. június, 34–61. o.

4 Heller Ágnes–Kőbányai János: *Biciklizó majom. Élet és korrajz*. Kőbányai János interjúregénye. Budapest, 1998. Múlt és Jövő.

5 A náci gazdasági szakértők szemében csak az élelmiszertöbbletet termelő népesség számított, az iparral foglalkozó lakosságra nem volt szükség. Míg Ukrajna nettó élelmiszerexportőr volt, Belorusszia, valamint Leningrád környete jelentős élelmiszerbehozatalra szorult. A náci tervekben a szovjet területek funkciója csak az élelmiszerexport előállításá volt. Ahol erre nem voltak meg a feltételek, a népesség számának „optimalizálását”, azaz radikális csökkentését tervezték.

gettősításukra sem volt szükség. Elszigetelésük a hadifogolytáborokban adott volt, és ez biztosította azt is, hogy éheztetésük nem okozott keresletet és árnövekedést a feketepiacokon. Ez viszont nagyon fontos volt, hiszen a feketepiac nemcsak a zsidóknak, hanem mindenki másnak is a legfontosabb élelmiszerforrása volt. Az árak emelkedése kezelhetetlen szociális feszültségeket okozhatott.

Christian Gerlach publikálta a „Hungerplan” (éhezési terv) eddig ismeretlen dokumentumait. Ezek minden vádiratnál beszédesebben tárják elénk a náci tömeggyilkosság koncepcióját. Egy példa: a Fehér-Oroszország gazdaságát és „túlnépesedtségét” tárgyaló, 1941 júniusa előtt készült munka oldalaira a következő megjegyzéseket írta fel a Wirtschaftsstab Ost (keleti gazdasági törzs) egyik hivatalnoka:

„haljanak meg”
(<i>sollen sterben</i>)	„Három mezőgazdasági termelésben foglalkoztatott családból kettő biztosan le tud adni munkaerőt a Birodalom számára.”
„meghalatni”
(<i>sterben</i>)	„Egymillió napszámot lehetne kiállítani, akik azért is jobbak, mint a lengyel munkások, mert teljesen apolitikusak, németbarátok, és csak egyharmaduk tartozik a katolikus egyházhoz.”

Az elemzéshez csatolt táblázatban a városi lakosság kétmilliószám mellett vörössel „éhen halatni”, a vidéki lakosság 8,6 milliószám mellett „a felét éhen halatni” megjegyzés szerepel.⁶

Fontos és még nem kellően tisztázott kérdés, hogy a német gazdasági csúcsvezetés népirtó terveivel mennyire voltak tisztában azok, akiknek ezt át kellett volna ültetniük a gyakorlatba. A Wehrmacht helyi parancsnokságai, a hadifogolytáborok vezetői például nyilvánvalóan nem tudtak arról, hogy ők egy sátáni, előre megfontolt terv kivitelezői. Ezt bizonyítja, hogy általában csökkenteni igyekeztek a halandóságot.⁷ Német tábormokok háború után kiadott emlékiratai nem tesznek említést arról, hogy tudomásuk lett volna a lakosság szisztematikus kiéheztetésének tervéről. Ellenkezőleg, általában azzal érveltek, hogy a lehetőségeikhez képest mindent megtettek az ellátás javítása érdekében.⁸ Ez az ellentmondás csak látszólagos: a helyi végrehajtókat csakugyan nem tájékoztatták a tervről, és ők utólag mindent megtettek annak érdekében, hogy a létezését is kétségbe vonják. 1942 tavaszára azonban több mint kétmillió szovjet hadifogoly elpusztult. Haláluk azokból a körülményekből fakadt, amelyeket a legfelsőbb vezetés szándékosan teremtett meg (és amelyeket Gerlach szemléletesen ábrázol).

Gerlach és Aly az 1939–1943 közötti német döntési mechanizmus működését és ideológia-pragmatizmus viszonyát döntően ideológiai, élelmézőpolitikai és területi szempontok kombinációjára építve tárták fel, és kivívták ezzel a történészszakma elismerését. Magyarazatuk azonban nem alkalmazható a holokauszt teljes történetére, különösen nem a magyar zsi-

6 Gerlach: *Kalkulierte Morde*. 1999. 57. o.

7 A Wehrmacht háborús felelősségéről szóló rendkívül terjedelmes szakirodalomból kiemelendő: *Die Wehrmacht. Mythos und Realität*. Szerk. Rolf-Dieter Müller, Hans-Erich Volkmann. München, 1999, R. Oldenburg, a mikrotanulmányok közül: Johannes Hürter: *Die Wehrmacht vor Leningrad. Krieg und Besatzungspolitik der 18. Armee im Herbst und Winter 1941/42. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 2001. 3. sz.

8 A német tábormoki kar szemléletére lásd Johannes Hürter: „Es herrschen Sitten und Gebräuche, genauso wie im 30-jährigen Krieg”. *das erste Jahr des deutsch-sowjetischen Krieges in Dokumenten des Generals Gotthard Heinrici*. Uo. 2000. 2. sz.

dóság megsemmisítésére, ahol a német fél „élelemmegtakarítási” és „helyszerzési” igyekezete bizonyíthatóan nem játszott döntő szerepet. A szerzőpáros funkcionalista téziseinek lezárásaként értékelhető a magyar holokausztot feldolgozó, 2002-ben publikált kötet. Ebben a magyarországi népirtás páratlan dinamikájának okaként a zsidó vagyon relatív nagyságát, a vagyon elosztására, illetve újraosztására irányuló, már régóta létező magyar antiszemita törekvéseket és a német megszállók racionális számításait, valamint a „zsidótlantás” által elérhetőnek tűnő belpolitikai konszenzust jelölik meg. A szerzők tehát különböző faktorok együtthatásának, és nem valamilyen eleve elrendelt program megvalósításának tekintik a magyar holokausztot. Ezt támasztja alá az a megállapításuk is, hogy pusztán a zsidókérdés „elintézetlensége” sem Románia, sem Szlovákia esetében nem vezetett komolyabb beavatkozáshoz. Szlovákiában a zsidók deportálását eleinte a szlovák kormány erőltette, majd 1942 végén leállította, és a németek a szlovák felkelés leveréséig nem foglalkoztak azzal, hogy a megmaradt szlovák zsidóságot is megsemmisítsék. Románia esetében pedig maga a megszállás is elmaradt, holott Ó-Románia és Dél-Erdély területén a román hatóságok nem oldották meg a „zsidókérdést” a náci szempontoknak megfelelő módon.

A szerzők a német döntési mechanizmusban különböző, külön-külön is a deportálás irányába ható szándékokat különítettek el. Himmler már 1942-ben leszögezte, hogy „a legjobb ötlet a munka általi megsemmisítés”, és ezzel módosította korábbi, a válogatás nélküli tömeggyilkosságot helyeslő álláspontját. A háború elhúzódása és a német munkaerő-gazdálkodás fokozódó problémái folyamatosan felértékeltek a zsidó munkaerő szerepét. 1944 áprilisában Hitler, Himmler és Speer számára felcsillant a remény, hogy a „vadászprogram” (föld alatti repülőgépgyártás) bunkereinek építéséhez százezer zsidó munkást szállíthatnak el Magyarországról, Veessenmayer pedig eleinte félmillió zsidó munkaerejének kihasználásában reménykedett.

Legalább ennyire jelentős volt az a haszon, amelyet a németek a zsidó deportálás segítségével teremtett belpolitikai konszenzusból meríthettek. A zsidók kiszállításával (és a munkaképtelennek nyilvántartottak gyors megsemmisítésével) el lehetett érni a magyar élelmiszerexport növelését is, hiszen a deportáltak élelmiszerfogyasztókat is jelentettek. A döntő és talán a legfontosabb német szempont azonban az volt, hogy a zsidó vagyon árjásítása megkönnyítette a hadikiadások áthárítását, és javaik részleges elosztogatása konszolidálta a magyar belpolitikai helyzetet.

Az első világháborút követő rendkívüli és az államot szétziláló infláció tapasztalatai ugyanis arra készítették a német gazdasági szakembereket, hogy mindent megtegyenek a nemzeti valuta stabilitásának megteremtéséért. Mivel az államkasszát egyre növekvő hadikiadások terhelték, erre csak úgy volt mód, ha a költségek jelentős részét mások viselték. Ennek érdekében minden megszállt országra komoly sarcot vetettek ki „megszállási költség” címén, amely valójában messze meghaladta az országban állomásozó német katonaság tényleges költségeit. Magyarországnak eleinte havi 200, majd később 300 millió pengőt kellett fizetnie, miközben a megszállás tényleges költségei 1944. március–május között összesen is csak 139 millió pengőt tettek ki.

A német finanszírozási modell már rövid távon a megszállt országok teljes gazdasági csődjét okozta volna, ha a hatóságok nem tudták volna a rájuk nehezedő inflációt a zsidó lakosságra áthárítani. Franciaországban, Hollandiában, Szerbiában és a Szovjetunió területén is a megszállók a zsidó ingó és ingatlanvagyonból pótlólagos kínálatot teremtettek, és ezzel sikeresen csökkentették a fizetőeszközökre nehezedő inflációs nyomást. Az említett havi „megszállási költség” és az ezenfelül Németországnak szerződés alapján szállított, de nem ellenértélezett árutömeg néhány hónap alatt teljesen összeomlasztotta volna a magyar pénzüpiacot.

Ezért a németek elsősorban nem arra törekedtek, hogy a zsidó vagyon minden elemét megszerezzék: sokkal fontosabb volt, hogy ebből konszolidálni lehessen a magyarországi gazdasági és politikai viszonyokat. Ez minden jel szerint sikerrel is járt, hiszen 1944 nyarán a svéd követség gazdasági tanácsosának jelentése a feketepiaci árak stagnálásáról, sőt eséséről tudósított, és kiemelte, hogy az arany, valamint a valuták feketepiaci ára jelentősen csökkent.

Az elszabaduló feketepiac rendkívüli módon veszélyeztetheti a hadviselők háborús erőfeszítéseit. A drágulás elsősorban a hadiiparban foglalkoztatottakat és az állami alkalmazottakat sújtja, mivel a mezőgazdasági termékek egy részét részben a feketepiacról kell beszerezniük. Az ipari munkásság hangulata viszont döntően befolyásolja a hátország helyzetét is. Ha a bankjegyforgalom mögött nem jelenik meg bőséges áru kínálat, akkor a mezőgazdasági termelők kivonják terményeiket a nyilvános piaci forgalomból, hiszen a pénzért nem vásárolhatnak semmit. Ez viszont azzal jár, hogy az állam egyre nehezebben lesz képes begyűjteni az őstermelők előállította javakat, ami végső soron a hadsereg és az ország ellátását is veszélyezteti. A németek által megszállt országokban – így Magyarországon is – a zsidó vagyon elemeinek túlnyomó részét a belföldi kereslet kielégítésére, az árszínvonal csökkentésére és a belpolitika stabilizálására használták fel.

Aly és Gerlach kiemeli, hogy a zsidó vagyon relatív nagysága nemcsak stabilizálást, hanem messzemenő szociálpolitikai és gazdasági reformokat is lehetővé tett. Már régóta gondot okozott például az a tény, hogy Budapesten sokkal több élelmiszerüzlet működött, mint amennyit a piac képes volt eltartani: a kormánzatnak 1944 tavaszától lehetősége nyílt a feleslegesnek tűnő üzletek, ügyvédi és egyéb jogosítványok „racionalizálására”. Csak Budapesten 30 ezer üzletből 18 ezret zártak be, ezzel pedig tekintélyes mennyiségű áru és munkaerő szabadult fel. Egy német lap így tudósított a Sztójay-kormány tevékenységéről: „Esély a magyar dolgozóknak – fél Magyarországot 15 ezer család és az egyház birtokolja” (már nem sokáig, tehette volna hozzá a cikk írója, egy éven belül mindkét zavaró csoport elvesztette vagyonát, igaz, a munkát nem a nyilasok, hanem a kommunista párt fejezte be). Magyar és német lapok egyaránt lelkesen harangozták be, hogy a lakásínség „egy csapásra” meg fog szűnni. „Az elnyomott dolgozó magyar végre átveszi a zsidók munkahelyét, és a kisemberek előtérbe kerülnek” – tudósított a *Magyarság* a belpolitikai változásokról. Mindez nem csak üres frázis volt. Jurcsek Béla földművelésügyi miniszter már április 29-én „nagy szabású akciót” hirdetett a cipő- és ruhaellátás javítása érdekében. Már 1943-ban is próbálkozott a kormányzat a cipő- és ruhaínség enyhítésével, de ekkor erre csak 160 millió pengő állt rendelkezésre. Még a német megszállás előtt két nappal Szász Lajos iparügyi miniszter leszögezte, hogy nincs lehetőség az akció kereteinek növelésére. A kormányzat előtt azonban néhány napon belül új perspektívák nyíltak. Néhány hónap alatt a 160 millió helyett 300, majd 400 millióra emelték a cipő- és ruhaakcióban kiosztható árucikkek értékét. A magyar textilipar semmiképp sem lehetett abban a helyzetben, hogy ezt biztosítsa, hiszen havi termelési értéke nem haladta meg a 40 millió pengőt, és mindehhez a honvédség 1944 augusztusára már egymillió főt számláló kontingensének ruházatigénye is hozzájárult. A megoldás kézenfekvő: az elhurcolt zsidók személyes ruhái, illetve a zsidó üzletek raktárkészletei tették lehetővé a kormányzat „nagylelkű” szociálpolitikáját. Ugyanez játszódott le a szociálpolitika más területein is. Jaross Andor régi álmát valósíthatta meg a háború utolsó előtti évében: a nyugdíjkorhatárt 65-ről 60 évre, sőt bányászok esetében 55 évre csökkenthette, valamint bevonhatta az addig nem biztosított mezőgazdasági munkásokat a nyugdíj- és társadalombiztosítás rendszerébe, és közben jelentősen, 250 százalékkal megemelte a minimálnyugdíjak összegét.

A rabláson alapuló modell mindenütt sikeresen működött, és a társadalom tömeges korrumpálásához, erkölcsi zülléséhez vezetett. Ennek tényét egyes országokban, elsősorban Né-

metországban kíméletlen őszinteséggel tárják fel, másutt, így például Szerbiában, Romániában vagy akár Görögországban a téma ma is kínosnak számít.

A szerzők érvelésében erősen hangsúlyos racionális szempontok azonban nem feledtethetik, hogy a történetek háttérében mégis ugyanaz a faji alapú szociálpolitikai szemlélet áll, amelyet korábbi műveikben is a náci népirtás elengedhetetlen feltételeként mutattak be. Munkájukat dicséri, hogy magyar nyelvtudás nélkül, pusztán fordítókra támaszkodva is képesek voltak jelentős számú új forrást bevonni vizsgálódásaikba. Ezekből sokszor elgondolkodtató képet kapunk a magyar antiszemitizmus dinamizmusáról és elterjedtségéről. A szerzők szerint az alapvetően antiszemita Horthy Miklós és köre 1941-től egyre nagyobb aggodalommal szemlélte a számukra túl modernnek és ezért félelmetesnek tűnő, árszállításnak nevezett vagyonszámlálást. Ezzel szemben a magyar parlamentben és a közhivatalok jelentős részében a túlteljesítő magatartás volt a gyakoribb. A magyar nyelvű dokumentumok mellett igen fontosak a jeruzsálemi Yad Vashem Intézetben őrzött, magyarból fordított periratok és visszaemlékezések. Ennél is fontosabb azonban a német döntési mechanizmus minuciózus rekonstruálása, amit a berlini, koblenzi, freiburgi levéltárak anyagának kiértékelése tett lehetővé. A kötet forrásgazdagságának értékét nem csorbítja a magyar személy- és helyneveknél előforduló számos helyesírási hiba.

Aly és Gerlach a magyar holokauszt történetének azonban csupán csak egy részét írta meg. Nem volt és nem is lehetett céljuk a magyar társadalom szerepének teljes feltárása és a magyarországi zsidóüldözés részletes bemutatása. Ezt a munkát a magyar történettudománynak kell elvégeznie.